

Egyed Ákos

Kolozsvár nemzetőrségének megszervezése és szerepe 1848-ban

Az 1998–1999-es jubileumi években megélénkült az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc történetének kutatása, s ennek nyomán Magyarországon és Erdélyben számos könyv és tanulmány jelent meg. Ezek gazdagították ismereteinket, jobban látjuk az összefüggéseket az országos és helyi események között. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy nincsenek további teendőink; bőven vannak még a forradalomnak kevésbé feltárt kérdései. Ezek közé sorolható például a fegyveres erők születése, egyes városok és vidékek sajátos szerepe, az egyházak és a forradalom viszonya, a nemzetiségi konfliktusok kialakulása. Természetesen egy részletesebb számvetés – erre ugyancsak szükség van – az 1848-as forradalom történetének több más, kutatásra váró aspektusára is felhívhatja a figyelmet.

E sorok írója úgy látja, hogy érdemes az eddiginél több figyelmet fordítanunk a nemzetőrségek történetére, annál inkább, mivel a kortársak már az 1848-i márciusi napokban sok energiát fektettek azok megszervezésére, s igen nagy reményeket fűztek várható szerepükkel kapcsolatban. Ezt tapasztaltuk kutatásaink során különösen Kolozsvárt, ahol az 1848. évi városi közgyűlések többet foglalkoztak a nemzetőrség szervezésével, mint bármely más kérdéssel. Ezt mutatják a közgyűlési jegyzőkönyvek, amelyek fő forrását képezik itt következő tanulmányunknak.

Közismert, hogy a nemzetőrségnek mint fegyveres forradalmi testületnek általános modellje az 1789-es francia forradalomban született meg, bár eredetét az amerikai függetlenségi háborúból vette. Ezután minden európai polgári forradalom létrehozta a maga nemzetőrségnek nevezett fegyveres erejét. Itt csak a minket köze-

lebből érdeklő 1848. március 15-i magyar program ötödik pontjára hivatkozunk, amely „Nemzeti őrsereg”¹ alakítását kívánta, valamint a pozsonyi törvények XXII. törvénycikkére, amely „A nemzeti őrseregről” címet viselte.²

A magyar forradalom programját tartalmazó „Tizenkét pont” Erdélyben is napok alatt elterjedt, a magyarság nagy lelkesedéssel sajátjának fogadta el. Lényegileg nem változtatott rajta a Kolozsvárt 1848. március 20-23-án kidolgozott *Kolozsvári program* sem, amelyben a „Tizenkét pont” tizenkettedik pontja, az unió az első helyre került, s ez lett az erdélyi események meghatározó kérdése. Mivel erről az „*Erdély 1848-1849*” című 1998-ban kiadott könyvemben részletesebben szóltam, itt nem szükséges kitérni rá. Elég annyit megemlíteni, hogy a kolozsvári program nem érintette a *Mit kíván a magyar nemzet* című program legtöbb pontját; ezeket változtatás nélkül vette át az erdélyi magyar nemzeti mozgalom. Így történt a nemzetőrséget érintő programponntal is, amelynek gyakorlati megvalósításához késedelem nélkül hozzálátott Kolozsvár.

Valóban, az 1848. március 21-i városi közgyűlés határozatot fogadott el a „polgári őrsereg” felállításáról s bizottságot nevezett ki a tervezet elkészítésére.³ Az őrsereg elnevezésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a történeti források márciusban, áprilisban s májusban hol polgári őrsereget, hol nemzeti polgári őrsereget emlegetnek, s csak később váltja fel általánosan a „polgári”-t a „nemzeti” jelző. Az elnevezés természetesen nem érintette a dolog lényegi részét.

A szervező bizottmány vagy választmány élén Groisz Gusztáv főbíró állt, s tagjai a város vezetőségéből kerültek ki, akiknek a többsége a polgári életben kereskedő, illetve ügyvéd volt.⁴ A március 21-i közgyűlés felíratot intézett Teleki József erdélyi főkormányzóhoz, amelyben így indokolta meg a polgárórség felállításának szükségességét: „A jelen körülmények között, midőn az ingerültség jelei már mutatkoznak, és a történhető kitérés bennünk méltó aggodalmat gerjeszt – az uralkodás [!], közcsend, élet és vagyon bátorság fenntartása, részint azok megzavarása megelőz-

hetése tekintetéből *nemzeti polgári őrserég* [kiemelés ott] felállításáról gondoskodni kéntelen kötelességünknek ismerjük, amely a közbátorság fenntartásáról erélyesen gondoskodjék.”⁵ A kormányzó gyorsan válaszolt a bizottságnak, s kérte a polgárőrség tervezetének felterjesztését.

A tervet a bizottság sietve elkészítette, s a március 27-i közgyűlés elé terjesztette. A közgyűlés mindenekelőtt kiegészítette a korábbi bizottságot, amelynek tagja lett Méhes Sámuel, a református kollégium tekintélyes professzora, városi tanácsos, s arról is döntés született, hogy a városi tizedeket két-két személy képviselje a testületben.⁶ Ezután került sor a „Kolozsvárt felállítandó nemzeti polgári őrserég” tervének fejezetenkénti előterjesztésére és elfogadására.

A bevezető kifejezte az osztrák uralkodóház, az alkotmány és a „monarchiai igazgatás” iránti hűséget, aztán arra hivatkozott, hogy Kolozsvár város képviselőtanácsa több magyarországi város és Bécs „előlmenő” példáját követve határozta el, hogy kebelében állandó „nemzeti polgári őrserég”-et létesítsen. Az idézett bevezetőből azonban közvetlenül vagy közvetve megtudjuk, hogy a március 27-én beterjesztett terv csak az elvet kölcsönözte más városoktól, s voltaképpen a március 21-én létesített bizottság saját munkája volt.⁷ Egyedi, kolozsvári alkotásról van tehát szó,⁸ amely több erdélyi magyar városnak szolgált mintául saját nemzetőrségük megszervezésére. Egyelőre mindenhol településenként helyi jellegű polgári vagy nemzeti őrserégek jöttek létre.

A kolozsvári tervezet 16 pontban szabályozta a polgári őrserég feladatait s működésének kereteit.

Az első cikkely szerint az őrserég célja a közbiztonság, rend és csend fenntartása. A szervezetnek azon kolozsvári polgárok lettek születés- és rangkülönbség nélkül tagjai, akik a városban ingó vagy ingatlan vagyonnal rendelkeztek s erkölcsi kifogás nem merült fel ellenük. A tanuló ifjúság a rendező bizottság intézkedésére, az iskolai előljárásság ajánlása alapján vehetett részt az őrserégben.

A második és a harmadik cikkely a polgárőrség vezetésének kérdéseivel foglalkozik. Az intéző bizottmány a főbíró elnöksége alatt 14 tagból áll, amelynek felét a város képviselőtestülete választja meg a maga kebeléből, más felét a képviselőtestületnek már korábban megválasztott hét tagja jelöli az őrsereg tagjai közül. Egy hónap után hét tagot a képviselőtestület, hetet pedig az „egész őrsereg” választ.

Jegyezzük meg, hogy a márciusi forradalom egyelőre nem okozott áttörést a kolozsvári tanács gondolkodásában: fennmaradt a vagyoni cenzus, illetve a tanulók esetében az iskolai előjáróság döntési joga.

A negyedik cikkely előírta az intéző bizottságnak: a tagok számbavételénél az „erkölcsi és anyagi kellékekre figyelemmel legyen.”⁹ A tagokat személyes szolgálattételre kötelezték, s ez alól kivételt csak a betegség, illetve „időhiány” esetén lehetett tenni. A szemléletváltás első jelét elsősorban abban látjuk, hogy a státútum biztosította az őrsereg számára a tisztválasztás jogát.¹⁰

Az egész őrsereg főparancsnokát a szervezőbizottság által javasolt hat személyből a városi képviselőtestület választotta meg. Az őrsereg központi őrhelye a városházán volt, ahol nappal 24, éjszaka 48 ór teljesített szolgálatot.

Az őrsereg megkülönböztető jeleivel a kilencedik paragrafus foglalkozott. Az őrsereg tagjai karjukon nemzeti színű szalagot, sapkájukon nemzeti színű rózsát viseltek. Az egység zászlóját a városházán őrizték. Fontos kitétele volt a tervezetnek, hogy „a polgári őrsereg kirekesztőleg csak a város területén teljesítendő kötelességét, a város területén kívül egyáltalában nem használhatván.”¹¹ Az utóbbi kitételre azért hívtuk fel a figyelmet, mert később Kolozsvár nemzetőrségét (s más települések nemzetőrségeit) fontos feladatok teljesítésére a városon kívülre is kivezényelték.

A kolozsvári polgári őrsereg alakításának a tervét a Gubernium április 4-én jóváhagyta azzal a kitételrel, hogy a tanuló ifjúság igénybe vétele ne akadályozza a tanulást, s olyan egyenruhát

határozzanak meg az örök számára, amely túlságosan nem terheli meg a „szegényebb sorsú polgárok” anyagi lehetőségét.¹²

A városi testület nem késlekedett a bizottság által előterjesztett hat¹³ személy közül az őrsereg főparancsnokát megválasztani gróf Mikes Kelemen személyében, de ő nem vállalta el a felkínált tisztséget, helyette az új választás eredményeként gróf Mikes János vette át a parancsnokságot. A helyettes báró Splényi János lett.

Nem kis gondot okozott az őrsereg felfegyverzése. A város több helyen próbálkozott, Gyulafehérvárról is kért fegyvereket, s a maga kebelében megbízta Dietrich Sámuel kereskedőt, hogy szerezzen be az őrsereg számára 1000 darab katonafegyvert.

Mikes János igen erélyes és hozzáértő parancsnoknak bizonyult. Megválasztása után indítványozta az őrsereg működési szabályzatának elkészítését, ami rövidesen megtörtént. Miután a szabályzatot a város májusban elfogadta, Tiltsch János, a közismert kiadótulajdonos saját költségén kinyomta azt. A szabályzat tovább fejlesztette a márciusi javaslatban lefektetett elveket és szervezési szabályokat, ezért röviden ki kell térnünk rá.

A kolozsvári működési szabályzat alig módosított helyi változata volt a pesti nemzetőrség statútumának, amelyet Gál Sándor, volt székely határőrtiszt készített el.¹⁴ Gál Sándor az áprilisi törvényekben jóváhagyott XXII. törvénycikk alapján dolgozta ki a működési szabályzatot, de Erdélyben egyelőre nem vették át a törvénynek azt a rendelkezését, hogy nemzetőrség szükség esetén a városon kívül is felhasználható. Akárcsak a korábbi tervezet, ez a szabályzat is az őrsereg célját a belbéke fenntartásának biztosításában jelölte meg s leszögezte: „működése a város határán kívül nem terjed.”

A szabályzat előírta, hogy kötelező módon a polgárőrség tagja lesz „születés, hivatal és helyzet különbség nélkül” 20-50 év között minden olyan kolozsvári lakos, ki ingó vagy ingatlan vagyonnal rendelkezik „vagy e városon folyó tisztességes életmódjánál fogva az őrsereg célja eszközléseire képességgel bír, és az alkotmányos rend fenntartására érdekelve van”. Ugyanakkor a polgárőrség tagjai lehettek a szülők vagy gyám ajánlatára a városi tanulók,

mesterlegények, kereskedősegédek, ha elérték a 18. életévüket. Önkéntesen beállhattak az őrségbe a felsorolt birtokos kategóriákhoz tartozó 50 éven felüli egyének is. A későbbi fejlemények szempontjából fontos volt, hogy a szabályzat lehetővé tette a Kolozsvárt tanuló ifjak felvételét is. Nem lehetett polgárőr az az egyén, aki rablás, lopás, hitszegés, gyújtogatás vagy gyilkosság miatt büntetést szenvedett.

Az őrsereg lovas és gyalogos egységekből szerveződött. Négy vagy hat század képezhetett egy zászlóaljot. A zászlóalj választotta meg az őrnagyát, helyettesét, zászlóartóját, orvosát és sebészét. Az őrsereg a városi polgári hatóság fennhatósága alatt állt. A 37. paragrafus szerint az őrsereg erőszakhoz csak a polgári felettes hatóság rendelkezésére folyamodhat. A szabályzat a szolgálat elhanyagolása miatt megfelelő büntetést helyezett kilátásba.

A polgárőrség tagjai az itt következő esküt tették le:

„Én N. N. esküszöm az élő Istenre, hogy királyom, hazám és városom kormányához hű leszek; elöljáróimnak a törvények szerint engedelmeskedni fogok; a közcsendet, békét, nyugalmat, személy- és vagyonbátorságot meg nem háborítom; általában nemzeti polgári őri minden kötelességemet a hihető legnagyobb pontossággal teljesítem, a polgári választott elöljáróim vezérlete alatt hű őrje leszek az alkotmánynak, törvénynek és városnak. Isten engem úgy segítse, úgy adja lelkem üdvösségét.”¹⁵

A szabályzatot Kolozsvár szabad királyi város tanácsa 1848. május 2-án hagyta jóvá azzal a megjegyzéssel, hogy az országos intézkedésig marad érvényben, tehát ideiglenesnek tekintendő.

A polgári őrsereg szervezése jól haladt, a tíz városrészben létszáma 1848 nyarán 1456 főt tett ki. Ebből öt gyalogszázadot, egy lovas századot és egy vadász századot szerveztek. A gyalogság 1848 nyarán 970 nagyrészt régi, de használható fegyverrel volt felszerelve. A gyalogság egy része égszínkék attilát viselt, hasonló zsinórral, sötét pantallót, meggyzín sújtással, fekete posztóból készült csákót, amelyet nemzeti színű rózsa ékesített. A lovasság égszínkék dolmányt hordott, amelyet hasonló színű zsinórzat

díszített, a nadrágja szürke volt s vitézkötéses, meggyszín csákót hordott, utóbbin lófarkbokréta díszelgett. A vadászoknak fehér vászonzubzonyuk, fekete pantallójuk, széles karimájú sastollas kalapjuk volt. A szolgálatot teljesítő nemzetőr karján mindig nemzeti színű szalagot viselt.¹⁶

A nemzetőrség szervezését nemzetőrként átélő Jakab Elek visszaemlékezése szerint a kolozsvári nemzetőrség „külső testi alkotásra, hazafias és katonai szellemre, fegyverzetre, a fegyverrel ügyes bánásra és a nemzetőri gyakorlatokban való jártasságra nézve példányul állott az erdélyi részekben.”¹⁷ Jakab Elek kiemelte a kolozsvári őrsereg hazafias, lelkes szellemét.

A nemzetőrség március vége óta vigyázott a város belső rendjére, s különösen nagy szolgálatot tett a május 29 – július 18-ig itt üléselő erdélyi országgyűlés idején. Erre a kérdésre azért is érdemes kitérni, mert az országgyűlés előtt különösen egyes szász politikusok tudatosan terjesztették, hogy Kolozsvár nem lehet az országgyűlés színhelye, mert nem képes szavatolni a küldöttek biztonságát, ezért vagy Gyulafehérvárt vagy Fogarast ajánlották a tanácskozás helyének. Azonban az országgyűlés idején semmiféle rendzavarás nem történt, a küldöttek teljes biztonságban végezheték munkájukat. A rend fenntartásában a kolozsvári nemzetőrség nem kis szerepet vállalt.¹⁸

A nemzetőrségek szervezésének második időszaka 1848 június közepétől számítható, és ez szoros összefüggésben állt a Magyarország és Ausztria közt egyre súlyosbodó konfliktussal. Június 11-én a Batthyány-kormány mozgósította az ország haderejét a délvidéki szerb felkelés ellen, s a kimozdult fegyveres alakulatok funkcióit a nemzetőrségeknek kellett átvenniük. Röviddel ezután sor került a nemzetőrségek egy részének a kimozdítására a délvidéki táborokba, ezzel megkezdődött a mozgó nemzetőrségek szervezése és a honvédsereg alakítása önkéntes alapon.¹⁹ 1848. június 28-án a nemzetőrségek ügyének irányítását a Batthyány miniszterelnök által szervezett Nemzetőrségi Haditanács vette át, amely elrendelte a nemzetőrségek összeírását. De ennél is fontosabb

intézkedés volt, hogy 1848. július 2-án elrendelték a polgári őrségek megszüntetését és egységes nemzetőr csapatokká való átalakítását, „egyenlősítést”. Aztán a miniszterelnök augusztus 13-án önkéntes nemzetőri csapatok alakítására utasította a hatóságokat; ezeket a honvédszászlóaljok mintájára kellett szervezni,²⁰ nagyrészt a már létező nemzetőr ségek ből. Batthyány miniszterelnök ezzel kapcsolatban azon reményét fejezte ki, hogy „hazánkfiái buzgó honszeretete, ügyünk igazsága és szentsége biztosítanak, hogy az elöljáróságok törekedni fognak e rendeletnek fényes sikert szerezni, és hogy számos polgártársunk kész lesz vérével, életével védeni szabadságunkat, függetlenségünket és a magyar Szent Korona jogait.”²¹

A kolozsvári tanács augusztus 22-i ülése tárgyalta meg Batthyány miniszterelnök augusztus 13-i körrendeletét, amelyet megfelelő intézkedés végett átadott a nemzetőrségi bizottnánynak. Ez nem késlekedett a rendelet szellemében eljárni, s határozatot fogadott el arról, hogy minden önkéntesen jelentkező nemzetőr kiindulás esetén az állam által fizetendő napi 8 ezüst krajcáron felül a városi közpénztárból ha családos 8, ha nem családos 4 ezüst krajcárt kapjon napjára. Emellett kiindulás esetén 10 ezüst forint illeti meg őket; a kézművessegeket a harctérről való hazatértükkor a céhbe azonnal felveszik; a harctéren megcsonkult katonákat, valamint az elesettek családjait a körülményekhez képest nyújtandó segély illeti meg. Az olyan önkéntesek, akik kolozsvári polgárjoggal nem bírnak, hazatértükkor minden további nélkül megkapják a polgárjogot. A továbbiakban a határozat a központból kapott rendelkezést ismétli meg: a polgári őrseregből önként jelentkezőket külön századokba szervezik, tisztjeiket a századostól kezdve maguk választják, a vezérőrnagyot a századok ajánlása alapján a hadügyminiszter nevezi ki.²²

A határozat gyakorlati megvalósítására bizottság alakult. A szeptember 13-i városi közgyűlés elrendelte a nemzetőrök „rögtönös felesketését”, azoknak fegyverrel és lőszerrel való ellátását, röviden a nemzetőrségek készenléti állapotának fokozását.

Erre az intézkedésre már az erdélyi polgárháborús hangulat miatt kellett annyira sietve sort keríteni.

Valóban, 1848. szeptember 20-án a közben megalakult „Oltalmi Bizottmán” (helyi honvédelmi bizottmány) előterjesztésében a Jellačić által vezetett ellenforradalmi mozgalmat s gróf Teleki Ádám árulását tárgyalta a tanács. Mivel a helyzetet rendkívül súlyosnak ítélte meg, elhatározta, hogy felszólítja Torda, Doboka, Belső-Szolnok megyéket és Aranyosszéket, valamint Dés, Torda, Szamosújvár és Bánffihunyad városokat, hogy „a fenyegető közös veszélyben, mi sietőbben közvédelemre való felkelés és a közvédelmi siető intézkedések s a bekövetkező veszélyben kölcsönös segélyezés” feletti tanácskozással. A városban pedig kivételes intézkedéseket léptettek életbe.

A veszedelem növekedésére Kolozsvárt a nemzetőrség száma mintegy 2000 főre szaporodott, volt egy lovas százada s 3000-5000 lándzsás nemzetőri tartaléksereg, valamint egy üteg ágyú. Jakab Elek, az események résztvevője s történetírója úgy látta, hogy „fontolóra véve mindazt, amit Kolozsvár a magyar szabadságharc sikerei érdekében tett, kitűnik, hogy e város egyike volt Magyarországnak legöntudatosabb s legelszántabb községeinek, hivatva arra, hogy mind az erkölcsi küzdelem és harcrakészülés terén, úgy a harc mezején is döntőleg folyjon be. Erre erővel is bírt. Szomorú, hogy a bekövetkezett események ellenkezőt tanúsítottak.”²³

Jakab Elek arra célzott, hogy 1848 novemberében a Szamosfalva térségében megkísérelt ellenállás után, Kolozsvárt az ellenség megszállta; Jakab szerint a várost vezetői feladták s hibáztak, amikor megegyeztek az ellenséggel Kolozsvár átadásáról. Kőváry László – az események másik résztvevője és történetírója – viszont úgy látta, akkora volt az ellenség túlereje, hogy nem lehetett sikeresen megvédeni a várost.²⁴ Az ellenség fővezére, Urban ezredes a várossal kötött megegyezés első pontjában kikötötte, hogy a nemzetőrség leteszi fegyverét.²⁵

A szomorú vég ellenére nem lennének igazságosak, ha nem ismernénk el, hogy a nemzetőrség Kolozsvárt márciustól novem-

berig a belbéke, rend és csend fenntartásában hasznos szolgálatot tett, tehát teljesítette fő feladatát, amiért létrehozták. És arra is utalnunk kell, hogy 1849-ben a nemzetőrök nem kis része Bem felszabadító hadseregében honvédként jól megállta a helyét.

Jegyzetek:

1. *Pesti Hírlap*, 1848. március 17. 1054. sz.
2. A magyarországi nemzetőrség létrehozására bővebben: Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Bp., 1998. 40-52.
3. *Erdélyi Híradó*, 1848. március 23.
4. Kolozsvár 1848-iki jegyzőkönyvéből. *Történelmi Lapok*, 1875. július 4. 14. sz. 1053. (A továbbiakban Jegyzőkönyv. TL.)
5. Uo. 1054.
6. A teljes bizottság névsora: Groisz Gusztáv főbíró, elnök, tagjai: Wendler Frigyes, Nagy István, Pataki József, Jónás Ferenc mindnyájan tanácsstagok; Schütz József, Tauffer Ferenc, Tauffer József, Kenyeres Károly, Hints Sámuel, Varga Ferenc, Méhes Sámuel, Farkas József, D. Szócs József, Mikó Lőrinc, Ajtai János választott polgárok és Garai Ferenc városi jegyző. A tizedek küldötteit név szerint nem ismerjük.
7. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei fiókja. Kolozsvár város levéltára (A továbbiakban KVL) 1463/1848.
8. Igaz ugyan, hogy Batthyány miniszterelnök március 22-én a helyhatósághoz intézett körlevelében sürgette a nemzetőrségek felállítását, s Magyarországon az áprilisi törvények értelmében hivatalosan is kezdetét vette a nemzetőrségek szervezése, de Erdélyre akkor még nem terjedt ki a magyar törvények hatálya, bár kétség kívül itt is ösztönzőleg hatottak a magyarországi intézkedések.
9. KVL. 1463/1848.
10. Egy század 140 polgárőrből állt, s ez egy századost, két hadnagyot, két strázsamestert (örmestert), 12 káplárt, 12 alkáplárt, két dobost választott.
11. KVL. 1413/1848.
12. Jegyzőkönyv, TL. 1875, 1087.
13. Gróf Mikes János, gróf Mikes Kelemen, báró Bornemisza Leopold, Schilling János, Pataki Mihály, Simon Elek.
14. *A kolozsvári Nemzeti Polgári Őrsereg oktatási s gyakorlati szabályzata*. Kolozsvár, 1848. Előszó.
15. Jegyzőkönyv. TL. 1875. 18. sz. 1120.

16. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848-1849-re*. Budapest, 1880. 243-244.
17. Uo.
18. Jegyzőkönyv, TL. 1875. 21. sz. 1168.
19. 1848. június 8-án a nádor felszólította Teleki József kormányzót, intézkedjék a honvédtoborzás megkezdéséről. In *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai* I. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp., 1999. 695. (ezután Batthyány iratai) A Batthyányt helyettesítő Mészáros Lázár június 9-én felhívta a hatóságokat, hogy a nemzetőrskéket zászlóaljakra szervezzék, azok élére nyugdíjas katonatiszteket állítsanak. Uo. I. 617.
20. Bona Gábor: A szabadságharc fegyveres ereje. In *A szabadságharc katonai története*. Bp., 1998. 67.
21. Batthyány iratai II. 1056.
22. Jegyzőkönyv, TL. 1875. 24. sz. 1216.
23. Jakab Elek: i. m. 425.
24. Kőváry László: *Erdély története 1848-49-ben*. Bp., 1861. 119.
25. Uo.